

**АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ ПРОУЧВАНИЯ НА КРЕПОСТТА
В М. „СВ. СПАС” ПРИ С. БЕЛЧИН – РЕЗУЛТАТИ
И ИНТЕРПРЕТАЦИЯ**

Веселин Хаджиангелов

Градски исторически музей – Самоков

Археологическите проучвания в с. Белчин, Самоковско, разкриват една нова страница от иначе непознатата до скоро епоха на Великото преселение на народите. Разположено на кръстопът, между богатите и развити градски центрове през Античността – Пауталия, Сердика, Германея и Филипопол, Самоковското поле с неговите укрепени селища е повлияно от всички исторически процеси. И е уникално с това, че се утвърждава като един от най-значимите железодобивни центрове от Античността и Средновековието.

Хълмът „Св. Спас” при с. Белчин е неизменна част от вековната история на селото. Намира се южно от него и средновековната църква „Св. Петка”. Вече втори сезон текат археологически проучвания, при които се установи функционалната същност на крепостта – укрепено селище. Археологическият обект се намира на равна тераса, непосредствено под върха на хълма. По повърхността му личат значителни неравности, под които вероятно са концентрирани и по-значителните деструкции. Преди започването на нашата работа там, крепостта не е била обект на сериозен научен интерес, информация за нея черпехме основно от местни информатори, както и от скромното описание на терена и видимите по него останки, поместени преди около 30 години в дипломната работа на И. Попова, защитена в СУ „Св. Климент Охридски”, посветена на античната култура в Самоковско, с оглед създаването на археологическа карта. Направено бе геофизическо и геодезическо заснемане на видимите структури ¹ и бе разгърната план-квадратна мрежа – с цел редовни археологически проучвания.

Установи се, че крепостта е с неправилна трапецовидна форма, изградена по венеца на равната тераса, обградена от север, изток и запад от стръмни склонове и изкуствен ров и вал от юг, откъдето е по-лесно достъпна. Там се откри и правоъгълна стражева кула.

Крепостната стена затваря площ от 9 дка. (ил. 1) Кулата бе отчетливо видима вследствие на иманярски изкоп. Разкрити бяха зидове, градени от ломени камъни и бял, ронлив и шуплест хоросан. След разчистването на зидовете се установи, че това са два различни зида, долепени на тънка фуга един до друг – т.е. едно вторично удебеляване на стената.²

Ил. 1 Кула 1 в югоизточния ъгъл на крепостта.

В градежа на кулата и прилежащите ѝ стени се откриха и тухлени пояси. Разчистени бяха четири последователни реда от квадратни тухли, показващи, че се касае за градеж с поне четириредов *opus mixtum*, от тухли с размери 0.27 x 0.27 x 0.04 м, положени върху дебел пласт хоросан с фуга от 0.03 м между редовете.

Тухленият пояс е съхранен частично и се проследява стъпаловидно, благодарение на което бяха извършени наблюдения и относно начина на подреждането им в него. След отстраняването на смесения пласт с деструкции от градежа на кулата и черна насипна пръст, се достигна до добре изразен и сравнително еднороден пласт от опалена глина и пепел – на ниво 0.40 м от нивото на запазените зидове на кулата. Това ниво всъщност съответства на подовото ниво на кула-

та, за което съдим по хоросановите обмазки на най-ниските фуги от вътрешното ѝ лице. Пластът от опалена глина и пепел се проследи на дълбочина до 0.60 м, където все още не беше достигнат стерилен пласт.

В рамките на сондажа се разкриха *in situ* долните части на два средно големи питоса, унищожени при срутването на високо запазени части от съоръжението, и единични фрагменти от устията им, както и фрагмент от сив късноантичен съд, близък по тип с познатите от поповянската група. (ил. 2)

Ил. 2 Вкопани питоси в подовото ниво на кулата.

Ъглите и портата на крепостната стена са фланкирани от големи правоъгълни кули. До момента са разкрити три. Градежът им е от дялани камъни на хоросан с изравнителни тухлени пояси в техника *opus mixtum*. Направеното през тази година геофизично проучване много точно регистрира портата, както и наличието на долепени до крепостната стена сгради. (ил. 3)

Монетните находки датират най-активното обитаване на селището между IV до кр. на VI в.³ Археологическите структури са многопластови и маркират динамиката и развоя на обитаването.

Ил. 3 Жилища с верижен план, долепени до крепостната стена при кула 2 в северозападния ъгъл. На преден план – останки от огнище.

Ил. 4 Сектор 2. Средновековната църква и античните пастофории от север и юг. (Проучвания 2008)

Направените сондажи във вътрешността на селището изненадаха археологическия екип и с по-ранни находки. В откритите каменни струпвания и ями се намери силно фрагментирана култова керамика, което предполага наличието на тракийско светилище от къснобронзовата/ранножелязната епоха.⁴

За силната религиозна ангажираност на хълма говори и разкритият християнски култов комплекс. Той е разположен непосредствено северно от портата на крепостта. Около разкопаната през 2007 г. средновековна църква бяха регистрирани и проучени по-ранни архитектурни останки. На този етап можем да обобщим, че средновековният християнски храм е функционирал около XIV-XV в. (ил. 4)

Ил. 5 Графична примерна възстановка на базиликата от V в.

Неговите параметри, измерени по вътрешните лица, са: дължина без абсидата – 14.50 м, дължина на наоса – 10.50 м и широчина – средно 4.50 м, олтарното пространство е със страни 3.30 м и квадратна форма, абсидата е с леко елиптична форма, диаметър 1.50 м и дълбочина 1.10 м. Проскомидийната ниша, доколкото е запазена е дълбока 0.40 м и широка 0.50 м. За външни лица на зидовете не може да се говори, тъй като траншеите за залагането им в северната

и североизточната част на храма са били вероятно вкопани под нивото на древния терен и по-скоро са били субструкция. Това определя църквата като полувкопана. Над определена височина се е издигала и суперструкцията ѝ. В западната си част църквата е била почти напълно над земята и само там успяхме да измерим дебелината на стената – 0.95 м, и да твърдим, че има оформени външни лица.

Разширявайки периметъра за проучване, се установи, че средновековната църква от XV в. е вкопана върху деструктирана раннохристиянска базилика от кр. на V – VI в. Градежът ѝ е от дялани камъни и спойка от бял хоросан. Запазената суперструкция на стените на двата странични анекса е близо 1 м. Плановото решение е непознато за този район – дълъг и тесен наос, вход и открит притвор от запад и север, а олтарната част е оформена с анекси (самостоятелни помещения с отворено преминаване към презвитерия, подобно на протезис и дяконикон, както са в плановото решение на трикорабната базилика. Средновековната църква е разположена изцяло върху основите на централния кораб. (ил. 5)

Намерените монетни находки от императорите Аркадий, Хонорий, Теодосий II и др. до Юстиниан I и Юстин II и София, както и една фибула от типа „късна фибула с подвито краче“⁵, върху подовото ниво и около основите на олтарната част датират църквата около ср. на V до кр. на VI в.

Паралелите с подобен тип раннохристиянски базилики от близките околности са малко. Сравнително точен паралел е късноантичната църква от с. Очин дол, близо до Мездра, която е еднокорабна църква с преддверие, параклис, баптистерий, катехумений и три апсиди (Mašov, Ganetzovski, Luka 2005: 83-97). Близка по план е и с църквата extra muros от „Шишманово кале“, Самоковско, където е изграден втори параклис с вход към олтара (Хаджиангелов 2006: 78-82).

Други паралели има в днешна Р Македония. Блага Алексова публикува множество раннохристиянски храмове, проучвани повече от 40 г. назад. Там открихме най-близките типове църкви, подобни на нашата. Те се намират по поречието на р. Вардар, Охрид и Демир капия. Църквата „Св. София“ е някогашният катедрален храм на гр. Охрид и седалище на автокефалната Охридска архиепископия. Кога

е построена, не се знае. През 50-те г. на XX в. са правени частични сондажни проучвания и те датират ранната църква в „Юстинианово време” или най-общо в VI в. Съществува и възможност княз Борис-Михаил към кр. на IX в. да е изградил катедралната църква върху основите на старохристиянските останки. По-късно, през 1317 г. църквата е преизградена в този си вид. При разкопки през 1984-85 г. в централната част на презвитерия е открита мраморна плоча с профилирани краища т.е. *mensae martyrum*. Предполага се, че църквата е мартириум с един или повече гробове на светци мъченици.

Отново като мартирии са определени и другите две църкви в Струмица и Демир капия. (Aleksova 1995: 177)

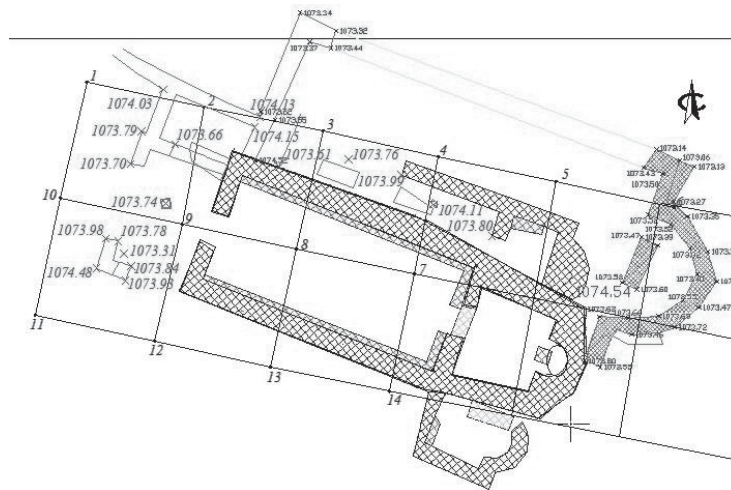
При реконструирането на ранния план на църквата от Белчин стигнахме до извода, че нашата църква е от типа на църквата, посветена на „Св. 40 Севастийски мъченици”, разположена в субурбиумът на старото епископско средище Струмица – т.е. кръстовидна църква, вписана в правоъгълник, такива са обикновенно мартириите, разположени в страничните пастофори (анекси). Така централният кораб или наосът е посветен на общия култ на евхаристията, а южният пастофорий до презвитериумът е друга инкорпорирана църква, кръстовиден мартириум, посветен на мощите на някой местен светец или светци.

Действително, в южния анекс на църквата на хълма „Св. Спас” при Белчин, до Г-образната пейка и под хоросановия под открихме останките от изпразнена гробна яма, запълнена с останките на фрагментиран питос. Други две гробни ями бяха разположени в северната открита галерия пред входа на анекса.

Останки от ритуални практики разкрихме в яма 1, тази в южния анекс. Там върху засипаната яма открихме овъглено жито, ядки и скелет от птица, което може да се интерпретира като продължително ритуално почитане и след изваждането на скелета или мощите.

Какво се е случило със скелетите? Евентуален отговор на този въпрос ни дават разказите на св. Григории Назиански и св. Паулин от Нола⁶. Те свидетелстват, че в някои църкви има само по една частица от мъченици, провъзгласени за светци. Със зачестилото изграждане на църкви по християнския свят, всеки, дори и малък фрагмент

от реликви на локални или прочути големи мъченици, представлява голяма ценност за Църквата. Още в Античността, и най-вече през Средновековието, се е стигало до т.нар. Furta Sacra или Свещено крадене на мощи на мъченици. За това колко е била развита търговията с реликви и разкопаването на много гробници на мъченици говори декретът на Теодосии I от 381 г., в който се забранява всякакво препродаване и търговия с мощи и реликви на християнски мъченици светци.⁷

Ил. 6 Работен план на ситуацията в Сектор 2.

Изненада на хълма „Св. Спас“ се оказа разкриването на третата, още по-ранна старохристиянска църква, разположена на 1,30 м дълбочина, чиято абсида е с дълбочина 3,5 м и попада СИ от църква № 2.

Планът ѝ засега е на еднокорабна базилика, но със значителни размери. За жалост останките от зидовете са запазени само в 1-2 реда камъни и много ограничена част от подовото ниво, но дори и така ясно личи зиданата олтарна преграда и двата входа към обширно олтарно пространство. Намерената колективна монетна находка, непосредствено до олтарната преграда, датира църквата в 90-те години на IV в. (Ил. 6)

Очевидно крепостта в м. „Св. Спас“ при с. Белчин е била значителен раннохристиянски център с изявен битов, културен и духовен живот, оставила трайни следи в пластове между две империи – Рим и Византия.

БЕЛЕЖКИ

1. Геофизическото проучване бе извършено от инж. Никола Тонков (НАИМ при БАН), а автор на геодезията е инж. Атанас Каменаров (НАИМ при БАН).
2. Хронологията за удебеляване на стената все още не е напълно установена. За сега приемаме времето при управлението на Юстиниан I (527-565 г.), а първичното изграждане на фортификацията след ср. на IV в.
3. Обработката на нумизматичния материал, анализ и интерпретация е извършена от д-р Евгени Паунов.
4. Спорадично откриваната из обекта тракийска керамика и попадането на отделни структури при сондажите предполагат частично обитаване или наличие на светилище през споменатия период.
5. Тип 20а, по типологията на Е. Генчева (Генчева 2004: 56).
6. Leclerc, DACL XII, 1932, Martyr, col. 2439 (цит. по Алексова 1995).
7. Zaniniri, Histoire de l'eglise Byzantine, Paris, 81 (цит. по Алексова 1995).

ЛИТЕРАТУРА

- Генчева 2004:** Генчева, Е. Римските фибули от България от края на I в. пр.н.е. до края на VI в. на н.е. ВТ.
- Хаджиангелов 2006:** Хаджиангелов В. Ново раннохристиянско селище край Самоков. – В: Готите – Goterna. Съвременни измерения на готското културно-историческо наследство в България. Т. 2, 78-82. С.
- Алексова 1995:** Aleksova, B. Loca Sanctorum Macedoniae: The Cult of Martyrs in Macedonia from 4th to the 9th century, Skopje-Prilep.
- Mašov, Ganetzovski, Luka 2005:** S. Mašov, G. Ganetzovski, K. Luka. Spätantike kirche und mittelalterliche nekropole bei dem dorf Oçindol, bezirk Mezdra, nordwestbulgarien. – Archaeologia Bulgarica, 83-97. Sofia.

**ARCHAEOLOGICAL STUDIES OF THE FORTRESS „ST. SPAS”
NEAR BELCHIN – RESULTS AND INTERPRETATION**

Vesselin Hadzhiangelov
Town History Museum – Samokov
Abstract

Archaeological studies in the village Belchin, near Samokov reveals a new page of the era of the Great Migration of Peoples. Located at the crossroads between rich and developed urbanized ancient centres – Pautalia, Serdika, Germanea and Philipopolis, the area of Samokov with its fortified settlements is influenced by all historical processes. The area is one of the most important irons processing centres of ancient and medieval times. A second season running archaeological studies established the functions of the fortress-enhanced settlement. The corners and the gate of the fortress wall are flanked by large rectangular towers, closing an area of 9 ha. So far, three towers and buildings glued to the fortress wall were excavated there. Remains of outbreaks, iron tools, weights for scales (egzagii), weights of vertical slag were found in the premises. Coin finds date from the inhabitation of the village from IVth to the end of VIth century.

The exploration of a Christian cult complex shows the strong religious commitment of the hill St. Spas near the village of Belchin. It is located in the north of a fortress gate. The excavations of the oath St. Spas revealed the remains of a medieval church from XVth-XVIth century. It was dug into a destroyed Early Christian basilica from the late of Vth century. The architecture is unusual to this area - long and narrow naos, unctuous from west and north and an altar part, formed with annexes. The ruins of an earlier basilica from the 90` s of IVth century were found around and underneath. On the depth of 1.20 m were found three bronze coins, iron keys, a small iron knife, iron top of an arrow and fragments of window glass. Collective coinage consists of two minimas and one tsentenionalis of Emperor Valent, Valentinian II and Arcadius.

The fact that they were found in the altar walls, dates the building around the 90's of IVth century, determining it as the earliest Christian church in Samokov region.